

Stephen Kotkin

Vad pågick i nr 1:s hjärna

Introduktion

Följande är ett utdrag ur *kapitel 8* i Kotkins Stalin-biografi, *Stalin, Vol. II: Waiting for Hitler, 1928-41*, Penguin Press, 2017¹.

Boken består av 3 delar och en ”Coda” som handlar om Sovjets administrativa struktur. Del 2 har den övergripande rubriken *Terror som statskonst* och inleds med ett avsnitt med samma rubrik, se: [Terror som statskonst](#). Fö ingår 3 kapitel, däribland kapitel 6, [Från en klippbrant](#), översatt i sin helhet. Dessutom finns ett kort avsnitt ur kapitel 7 översatt, [Mordet på Nin](#).²

Det aktuella kapitlet behandlar flera viktiga ämnen, bl a tredje Moskvarättegången (1938). Men, som framgår av rubriken, försöker Kotkin också analysera hur Stalin egentligen tänkte och resonerade när han såg (?) ”spioner” överallt och drev igenom sin politik, där massterror var ett mycket viktigt inslag. Men han menar också att de flesta av dåtidens sovjet-specialister (”Kremlologer”) misslyckades med att förstå vad som skedde i Stalins Sovjet.

OBS: Vi har avstått från att ta med Kotkins omfattande notapparater. Vi har i stället lagt till egna noter när vi ansett det vara påkallat. Den som är intresserad av boknoterna kan alltid skaffa boken.

Lästips

Bokutdragen [Terror som statskonst](#) och [Mordet på Nin](#) som redan finns på marxistarkivet innehåller båda kortare introduktioner med kritiska synpunkter på Kotkin som historiker, inte minst hans politiska agenda, dvs vad han vill åstadkomma med sin Stalinbiografi. Det kan vara lämpligt att ta del av dessa.

Min recension av Anders Carlssons bok *Resa in i det okända – Resa in i Stalins värld* – innehåller en hel del synpunkter på och fakta om Kotkin, se särskilt sid. 17-20. Där diskuteras också det faktum att första volymen av Stalin-biografien (*Paradoxes of Power*) har blivit så populär bland stalinister och ny-stalinister. Man undrar förömt om de även gillar andra volymen. Vi tvivlar starkt på det.

Se även följande recensioner:

Fred Williams: [Recension av Stephen Kotkins Stalin: Paradoxes of Power 1878-1928](#)

Sheila Fitzpatrick: [Om Stephen Kotkins Stalin-biografi](#) (tar upp båda delarna).

Tony Wood: [Dzjugasjvilis liv](#) (här jämförs Kotkins vol 1 med ryssen Oleg Chlevnjuks Stalin-biografi).

I sin recension påvisar Fred Williams att Kotkin ofta använder ovanliga sätt att stava namn, i synnerhet namn på icke-ryssar (dvs är från andra sovjetrepubliker än den ryska) – t ex har Dzerzjinskij blivit Dzierżyński hos Kotkin. Även rent felaktiga transkriberingar är inte ovanliga. Sådant gör det svårare att hitta annan information om dessa personer i böcker och media. Vi har försökt att rätta till detta och använda vedertagna namnstavningar (enligt svensk standard). Fast det skulle inte förvåna om fel kvarstår – tacksamma om vi får information om sådant.

Martin F (juli 2021)

¹ Det rör sig här om sista tredjedelen av kapitlet.

² Således finns 4 avsnitt ur bokens del 2 översatta till svenska. Av dem är [Terror som statskonst](#) och kapitel 6, [Från en klippbrant](#), översatta i sin helhet.

Tredje (och sista) offentliga rättegången

Stalin krävde ständigt fler offentliga rättegångar. Totalt hade iscensatts på hösten 1937 runt om i landet, på uttrycklig order av despoten, som klagade på att ”likvideringen av sabotörer genomförs i hemlighet av NKVD och kollektivbönderna har inte mobiliserats i kampen”. Han hade dikterat domarna per telegram (”skjut”), trots att några lokala domare vägrade avkunna dödsdomar mot sina tidigare partikollegor, medan åklagarna överklagade domarnas tendenser till barmhärtighet (t ex tio år i Gulag). En del kommunister vägrade ange sig själva, trots den brutala behandling de utsatts för i NKVD:s källarlokalerna och hoten deras familjer utsatts för. Ett exempel på detta var Martemjan Rjutin, mannen som svarat för ett förkrossande angrepp på tvångskollektiviseringen och Stalins diktatur. I oktober 1936, medan han avtjänade en tioårig fängelsestraff, hade han hämtats från sin isoleringscell och överförd till Lubjanka för att tillhandahålla ”vittnesmål” för en planerad rättegång mot högeravvikare (att han kritiserat kollektiviseringen gjorde honom till en ”högeravvikare” i Stalins ögon). Men Rjutin skulle ihärdigt förneka de nya anklagelserna om ”terrorism” och den nya rättegången mot honom hade fått ske bakom lyckta dörrar i militärkollegiet (10 januari 1937). Den hade varat i 40 minuter, varpå han blev avrättad i källaren. Rjutin hade skrivit till sovjeternas centrala exekutivkommitté – inte till det degenererade partiet – att ”jag tänker inte och kommer inte att bekänna saker rörande mig själv som är osanna, oavsett vad priset kan bli för mitt vidkommande”.

Rjutinplattformen³ hade dykt upp vid den andra Moskvarättegången i slutet av januari 1937, men hade då aldrig haft någon central betydelse.⁴ Bucharin, som var utsatt för utpressning i form av hot mot sin fru och dotter, samarbetade och belönades med huvudrollen i Stalins terrorsscenario. Han hade suttit fängslad i närmare ett år och var i sina bästa år (han var 50). Under den perioden (februari 1937-mars 1938) skrev han en självbiografisk roman (*Hur allt började*), en filosofisk avhandling, en diktsamling och flera osammanhängande ”Käre Koba”-brev där han vädjade om att bli skonad och undrade varför Stalin behövde se honom dö. Det var en utmärkt fråga, men en där svaret redan var givet. Medan Rjutin faktiskt varit en orubblig oppositionell hade Bucharin aldrig anslutit sig till någon oppositionsgrupp i partiet och därmed fick han ett särskilt symbolvärde.⁵ Stalins uppfinning av ”högeravvikelsen” – ett indirekt erkännande av att det inte var någon opposition i sig – och hans attacker där de politiska ståndpunkterna förvrängdes innehöll en strukturell anklagelse om falskt eller småborgerligt klassmedvetande. I slutändan skulle detta göra Bucharin och högern till centrala inslag i Stalins terrorsscenario.

Den 2 mars 1938 började så till slut den tredje Moskvarättegången, i likhet med de båda

³ Rjutins plattform finns numera i engelsk översättning: Datta Gupta (ed), *The Ryutin Platform: Stalin and the Crisis of Proletarian Dictatorship: Platform of the "Union of Marxists-Leninists"*, Seriban, Indien 2010. Översättningen baseras på ett exemplar som återfanns i säkerhetspolisens arkiv. Om det verkligen överensstämmer med originalet eller om det manipulerats på något sätt är inte känt, men om man utgår från vad som tidigare var känt om dokumentet så verkar det vara autentiskt. Boken innehåller även en läsvärd introduktion som tar upp dokumentets historia, biografiska uppgifter om Rjutin m.m.

⁴ Den 28 januari 1937 sade Vysjinskij att det trotskistiska ”terroristcentrumets” program ”gick ut på ett öppet erkännande av den kapitalistiska restaureringens nödvändighet i Sovjetunionen”. Och citerade sedan den åtalade Sokolnikovs vittnesmål: ”Vad programbestämmelserna beträffar, så hade både trotskisterna, zinovjevsmännen och högern redan år 1932 i huvudsak enat sig om det program, som tidigare betecknades som högerns program. Det är den s.k. Rjutinplattformen; redan år 1932 gav den i betydande grad uttryck åt just dessa för alla tre grupperna gemensamma programmatiska uppfattningar.” [Protokoll från 1937 års Moskva-rättegång](#), s 112

Robert Conquest, *Den stora terrorn*, Halmstad 1971, innehåller flera sidor om Rjutin och Rjutin-plattformen – uppgifterna verkar i huvudsak vara korrekta (se a.a. s 40 ff).

⁵ Bucharins självbiografiska roman finns i engelsk översättning: *How It All Began*, Columbia University Press, 1999. Totalt är 4 brev, skrivna mellan 15 april 1937 och 10 december 1937, kända. Det sista återges i artikeln [Bucharins tre ansikten](#), där även hans berömda brev ”Till en framtida generation partiledare” finns med. Det sistnämnda, som hade bevarats av hans hustru Larina, kallas ibland ”Bucharins testamente”.

tidigare i Oktobersalen i Fackföreningarnas hus, inför nära 200 åskådare, bl a den sedvanliga skaran handplockade utländska journalister och diplomater. Den skulle pågå i 18 sammanträden. Sammanlagt 21 personer, av vilka nio hade ingått i centralkommittén, fanns på de anklagades bänk. Tre var läkare från den medicinska enheten i Kreml. Stalin hade redigerat chefsåklagaren Vysjinskijs manus (Vysjinskij skulle också redigera den slutliga utskriften och ta bort kommentarer där de anklagade urskuldades och avsnitt där försvarsadvokaterna diskuterade lagärenden). De anklagade hade ägnat många timmar åt att memorera sina vittnesmål. Bucharin, Krestinskij, Rykov, Christian Rakovskij – ståndaktiga bolsjeviker – erkände att de från 1918 konspirerat för att mörda Lenin och Stalin, att de mördat Kirov, Menzjinskij, Kujbysjev, Gorkij, Gorkijs son Maxim, att de konspirerat med Nazityskland, Japan och Storbritannien för att stycka upp Sovjetunionen, överlämna territorium (Ukraina, Vitryssland) och lägga ned kollektivjordbruken. Jezjov hade lögnaktigt lovat att skona i varje fall en del av de åtalade i utbyte mot att de skuldbelade sig själva. Förhørsledare från NKVD satt på första parkett, en påminnelse om att förhören kunde tas om mellan domstolens sammanträden. Krestinskij hade blivit ”svårt misshandlad”, enligt chefen för Lefortovo-fängelsets sjukvårdsavdelning. ”Hela hans rygg var ett enda stort sår”. Första rättegångsdagen skulle Krestinskij ändå väcka sensation genom att ta tillbaka sin bekännelse och förklara sig icke skyldig. Natten efteråt utsattes han för ett nytt förhör – han hade hustru och barn – och följande dag nickade han bara jakande när han tillfrågades om han erkände sig skyldig. ”Nu är det tydligt, varför det hos oss förekommer stockningar än här och än där, varför plötsligt den ena eller andra produkten saknas trots rikedom och överflöd.”, dundrade Vysjinskij. ”Det är just därför, att dessa förrädare är skuld till det.”⁶

Av Jezjov fick Stalin dagliga sammanfattningar av reaktionerna på rättegången, som samlats in från NKVD:s avdelningar runt om i Sovjetunionen och där det framgick att en del lokala tjänstemän inom hemliga polisen vågat torgföra kommentarer om hur föga trovärdiga rättegångsförhandlingarna var. I *Pravda*, och lika illasinnade kommentarer i sovjetisk radio, gav Michail Koltsov, som kallats hem från Spanien, en flyhänt framställning av partiets linje om rättegången, där han förbannade de förrädiska ormarna och höjde Jezjov till skyarna. Privat skulle Koltsov däremot ha sagt till en kollega som ville gå dit och övervara rättegången: ”Gör inte det! ... Det som pågår där kan ingen hjärna ta till sig ... Mycket konstig rättegång. Mycket konstig.” *The New York Times* fångade en del av vansinnet: ”Det är som om någon makthavare i Washington 20 år efter Yorktown⁷ skulle anse det vara nödvändigt för statens säkerhet att skicka Thomas Jefferson, Madison, John Adams, Hamilton, Jay och de flesta av deras medarbetare till galgen”, hette det i tidningen. ”Anklagelsen mot dem skulle vara att de konspirerat för att återbörda USA till kung George III.”⁸

I strålkastarljuset på småtimmarna den 13 mars läste Vasilij Ulrich upp domarna. Tre handlade om långa straff i Gulag. I övrigt ekade ordet ”arkebusering” 18 gånger i salen. ”Jag upplevde djup skam, i synnerhet här i domstolen, när jag hörde om och förstod den fulla omfattningen av det höger-trotskyistiska blockets nesliga brott, där jag tjänstgjort som mördare”, sade Pjotr Krjutjkov, f d sekreterare åt Gorkij (Jagoda hade utnämnt honom) i vad som skulle bli hans sista ord. Och han tillade: ”Jag ber Er, medborgare domare, om mildhet vid straffets utmätande.”⁹ Den 15 mars avrättades de dömda en efter en, där det uppgavs att Bucharin och Jagoda fick vänta till sist för att därmed kunna bevittna avrättningen av de

⁶ Vysjinskijs tal på morgonsammanträdet den 11 mars. [Protokoll från 1938 års Moskva-rättegång](#), s 218 (på marxistarkivet)

⁷ I slaget vid Yorktown i oktober 1781 vann den amerikanska kontinentalarmén under George Washington en avgörande seger i frihetskriget mot briter. Ö.a

⁸ *New York Times*, 1 mars 1938.

⁹ Anklagade Krjutjkovs slutord, [Protokoll från 1938 års Moskva-rättegång](#), s 253

övriga.¹⁰

Jagoda hade aldrig kommit längre än till centralkommittén än som suppleant utan rösträtt och hade aldrig varit av något större värde utåt för regimen. Han fick inte vara med på viktiga offentliga fotografier (ett undantag var boken om Vita havs-Östersjökanalen, som emellertid blev indragen). Men liket av honom sades ha funnits till beskådan på hans legedomspunna datja utanför Moskva på Kaluga motorvägen, där en egendom från före revolutionen legat och som han hade lagt beslag på 1927. Egendomen hade blivit en del av det statliga jordbruket Kommunarka och tjänat som en välförsedd lyxkåk för Jagoda, men hade sedan blivit en avrättningsplats. Kommunarka hade delat den uppgiften med det närliggande Butovo, även det strax utanför Moskva, en tidigare gård för hingstuppfödning som NKVD lagt beslag på. Massbegravningar av aska skedde också vid det tidigare Donskojklostret (1591), vars krematorium (färdigställt i oktober 1927) varit det första i Sovjetunionen. Askan efter Tuchtjevskij hade dumpats där i en massgrav. Till en början hade offrens aska begravts i gemensamma gravar med användning av skyfflar, men NKVD beslutade snart att ta dit en grävmaskin och en bulldozer. På Kommunarka skedde bortemot 14 000 avrättningar, främst av politiker, militärer, forskare och kulturpersonligheter, och benbitar av dem kunde ibland ses i käftarna på kringstrykande hundar.¹¹

Dåtidens kremlologer misstar sig

De som levde då kunde inte fatta vad som hände. ”Något obegripligt pågår” sade sekreteraren i NKVD:s partiorganisation i Novosibirsk, Sergej Plestsov, till en avdelningschef inom NKVD i Ukraina som på hösten 1937 gjort ett kort återbesök i Novosibirsk, där han tidigare varit anställd. ”Men varför?” ska Jakov Livsjits, vice folkkommissarie för järnvägarna, ha utropat när han fördes bort, enligt rykten på högsta nivå i partiet. Denna obesvarade fråga etsade sig fast runt om i Sovjet, innanför murarna till fängelser och arbetsläger där det myllrade av folk, det inpräglades i själen på barn som fördes bort till hem för föräldralösa, hördes eka från avrättningskällarna och upprepades i hela samhället när folk undrade om de stod näst i tur. Personer som haft regelbunden kontakt med Stalin klarade sig inte bättre. Salin hade inkluderat Rosenholz [el Rosengolz], som länge varit folkkommissarie för utrikeshandel (1930-37) i rättegången i mars 1938 mot Högers och trotskisternas block. Rosenholz hade berättat för sin förhørsledare-torterare, att när han flera år tidigare tagit med några dokument till Stalin hade denne bara ställt två eller tre frågor innan han satt dit sin signatur i och med att han litade på Rosenholz, men på sistone hade Stalins ”misstänksamhet börjat närma sig vansinne”. Han kunde bara anta att Stalin ”fått ett anfall, en vansinnig attack av raseri mot förräderi, mot uselhet”. ”Att förklara den existerande regimen med Stalins personliga ’längtan efter makt’ är alltför ytligt”, skrev Trotskij i maj 1938. Förvisso sant, men han kunde inte förklara varför det behövdes en sådan terror för att göra slut på själva den apparat i vars ”klassintresse” den en gång sades ha blivit skapad.¹²

Kremlologer av alla kulörer sög åt sig alla rykten och ansträngde sig på alla sätt för att dechiffrera pusslet. ”Varenda smula av vittnesmålen vid rättegången [i mars 1938] mot Bucharin-Rykov blev föremål för ändlösa diskussioner på ambassaden”, erinrade sig Charles

¹⁰ Alla dömdes till döden, utom följande tre som i stället fick fängelse: Dmitrij Pletnev (25 år), Christian Rakovskij (20 år) och Sergei Bessonov (15 år). Men ingen av dem överlevde fängelsetiden, alla tre avrättades på hösten 1941.

¹¹ Bland dem som hamnade där kan nämnas Bucharin, Rykov, Krestinskij, Pjatnitskij, Postysjev, Béla Kun, Grigorij Kaminskij, Michail Trilisser (chef för tjejkans och OGPU:s utlandsavdelning), samt Abram Belenkij (som hade varit chef för Lenins livvaktstyrka)

¹² Kockin feldaterar artikeln till maj 1938, men den skrevs i själva verket redan 13 januari 1938 och publicerades första gången på engelska i skotska tidningen *Forward*, 12 och 19 februari 1938. Förmodligen har Kockin daterat den med utgångspunkt från att den ryska versionen publicerades i den ryska *Oppositionsbulletinen (Biulleten oppozitsii)* nr 66, maj-juni 1938. Artikeln finns i svensk översättning: [Följer sovjetregeringen fortfarande de principer den antog för 20 år sedan?](#)

Bohlen, som närvarade som tolk åt den nye USA-ambassadören Joseph Davies. ”Det spekulerades om varför utrensningarna startat och vad man ville uppnå med dem, huruvida Stalin blivit galen, om han hade någon lömsk plan, hur mycket sanning som låg i anklagelserna.”¹³ Bara ett fåtal var så naiva som Davies, som godtog rättegångarna rakt av (och trodde att Sovjetunionen var på väg åt rätt håll och angeläget om att samarbeta med kapitalisterna).¹⁴ Bohlen och George Kennan ansåg att marxismen-leninismen hade förvärrat all dunkel maktpolitik bakom rättegångarna. De flesta utländska ambassadörer – Werner von der Schulenburg (Tyskland), Robert Coulondre (Frankrike) och Aretas Akers-Douglas alias Viscount Chilston (Storbritannien) ansåg att den bisarra episoden bara handlade om maktpolitik. Davies hållning – att godta anklagelserna och bekännelserna – återfanns också i det sovjetiska samhället. ”Vem kunde ha tjänat på att döma och avrätta sådana personer ... om de inte var skyldiga?”, tänkte författaren Konstantin Simonov om Tuchtjevskij och andra höga officerare. ”Endera var de skyldiga eller också var det som hände obegripligt.”

Folk som varit revolutionärer hela sitt liv, som blivit misshandlade av tsarens polis för att ha verkat för revolutionen, blev nu misshandlade med piskor, batonger och påkar för att fås att bekänna att de hela livet konspirerat mot revolutionen. I partiet cirkulerade rykten om Stalin revanschbegär och att hans vendetta mot ”gammelbolsjevikerna” (de som gått med i partiet före 1917) berodde på att de kände till hans verkliga bakgrund och att Lenin krävt att han skulle avlägsnas. 1934 uppgick gammelbolsjevikerna till 182 000 och 1939 skulle det röra sig om 125 000, en minskning med en tredjedel, vilket i stort sett motsvarade andelen likviderade bland alla funktionärer. En annan förklaring handlade om oro bland apparatjickerna för en påstådd ”övergång till demokrati”, eftersom förslaget till ny konstitution hade återgett f d kulaker rösträtten och talat om val med flera kandidater. Stalin hade föraktfullt viftat undan all oro för att sedan ändå överge tanken på flera kandidater. Den kanske vanligaste uppfattningen om terrorn handlade om tron – eller en önskan om att tro – att Stalin inte kände till det hela. ”Vi trodde inte att Stalin kunde känna till den sinnessjuka vedergällningen mot kommunister och sovjetisk intelligentsia”, skrev författaren [Ilja] Ehrenburg. Och [Vsevolod] Meyerhold sade: ”De döljer det för Stalin.” [Boris] Pasternak sade: ”Om någon bara talade om allt detta för Stalin!”

Tjänstemän inom polisen hyste liknande villfarelser. Israel Sjrejder, alias Michail, en topp-tjänsteman inom milisen (den reguljära polisen), som var underställd NKVD, noterade att ”på den tiden såg jag Stalin som en gud och trodde blint att han inte kände till vad som försiggick i NKVD:s organ”. Han blev själv arresterad och fördes till Butyrkafängelset i Moskva, där cellerna var fyllda av högdjur. De misshandlades till medvetlöshet under ”förhören”. Ingen ville tala med någon annan, eftersom man misstänkte att cellkamraterna var angivare och alla ville ha papper för att kunna skriva petitioner till Stalin och bedyra sin oskuld. ”Alla skrev till Stalin”, sade Sjrejder. ”Eftersom vi hela tiden tänkte på Stalin drömde vi naturligtvis ofta om honom, talade med honom, bevisade vår oskuld för honom, klagade över våra torterare-förhørsledare.” Följande dag”, tillade Sjrejder, förstod de att de som drömt om Stalin kallades till ”förhör” och blev misshandlade. ”När någon började berätta att han drömt om Stalin uttryckte hela cellen sin medkänsla”, noterade han. De lade märke till att förhørsledarna placerade petitionerna till Stalin på skrivbordet under förhören. ”Vet Stalin om det?”, frågade de sig. ”Petitionerna och klagomålen kommer ju inte fram till honom!”

En naturlig följeslagare till villfarelsen Stalin-visste-inte var legenden att NKVD infiltrerats av fiender inriktade på att förgöra bra människor. ”Alla talar mer och mer om hur sjuka ledarna för NKVD är eller att de ägnar sig åt sabotage”, noterade professor Vladimir

¹³ Charles E. Bohlen, *Witness to History 1929-1969*, s. 51,

¹⁴ Ambassadören Joseph E. Davies redogjorde för sin (pro-stalinistiska) syn på Moskvarättegångarna i boken *Mission to Moscow* (New York, 1941) som gavs ut i svensk översättning under titeln *På uppdrag i Moskva* (Stockholm, 1942). Exempel på hur Davies resonerade finns i Kenth-Åke Anderssons artikel [Om Moskvarättegångarna](#), s. 3 (not 2) och hans inledning till [Protokoll från 1936 års Moskva-rättegång](#).

Vernadskij, en ansedd geokemist och medlem av sovjetiska vetenskapsakademien, i sin dagbok (25 januari 1938). ”Fler och fler har hört talas om Jezjovs sabotage. Åter i onödan, och som överallt leder till raseri. Åter diskussioner om medvetet sabotage.” (20 februari). En politisk kommissarie inom armén i Vjazma, i närheten av Smolensk, sade till en kollega: ”Det verkar som om partikadrer likvideras avsiktligt.”

Detta och andra rykten – som skulle ge eko i efterföljande vetenskaplig litteratur – ger insyn i rådande sinnesstämningar, men ger ingen förklaring till terrorn.¹⁵ I Mongoliet fanns varken gammelbolsjeviker eller tal om övergång till demokrati. Mironov hade farit tillbaka till Ulan Bator, där han, fram till dess han för gott återvände till Moskva i april 1938, personligen skulle hjälpa till med att arresteras av minst 10 000 mongoler i detta sparsamt befolkade land, bl a 300 regeringstjänstemän och 180 militära ledare. Mironov, som en gång varit fänrik i tsarens armé och därefter gränsvakt, befordrades nu till vice folkkommissarie för utrikes ärenden och med ansvar för det strategiskt viktiga Fjärran östern. Nu flyttade han in i en sexrumslägenhet i Huset på kajen, högt uppe med utsikt på lökkupolerna i Kreml, där han fantiserade om att bli folkkommissarie för utrikes ärenden. Men hans dagar var räknade.¹⁶

Sammanlagt avrättades minst 20 000 mongoler 1937-38. En stor del av den högsta ledningen – med undantag av Choibalsan – utplånades. (Den sovjetiska terrorn i Spanien var obetydlig i jämförelse med detta.) Drygt hälften av Mongoliets statsbudget satsades nu på militären, men från sovjetisk sida drev man på utplånandet av det begränsade antalet mongoliska officerare. Och inte ens efter denna massiva våg av likvidering och omplacering litade sovjetisk personal på den mongoliska armén – resultatet av avrättningarna och lögnerna blev starka antiryska stämningar. Den vilda framfarten tycktes fullständigt meningslös, rena vansinnet.

En snedvriden logik

På plenarmötet i februari-mars 1937 hade Stalin talat om att det 1927 hade funnits ”cirka 12 000 partimedlemmar som på ett eller annat sätt sympatiserade med Trotskij. Detta är de trotskistiska herrarnas hela styrka”.¹⁷ Oavsett om det stämde behandlade han den siffran på ett avfärdande sätt, alls inte alarmistiskt. I samma tonfall hade han i november 1936 vid öppnandet av åttonde sovjetkongressen sagt, apropå att f d kulaker skulle få rätt att delta i val till Högsta sovjet: ”Man säger att det är farligt, emedan sovjetfientliga element, en eller annan f. d. vitgardist, kulak, präst o. s. v. kan slingra sig in i landets högsta organ. Men vad behöver vi egentligen vara rädda för?... För det första är inte alla f. d. kulaker, vitgardister eller präster fientligt stämde mot sovjetmakten.”¹⁸ Ett halvår senare undertecknade han order om avrättning av tidigare kulaker på grund av det dödliga hot de utgjorde. ”Vi har blivit övertygade om”, hade Malenkov på ett avslöjande sätt sagt under en resa för att utplåna ledningen för den autonoma delrepubliken Tatarstan i Ryska republiken, ”att där partiets och regeringens uppgifter inte fullföljs måste vi leta rätt på fiender.”

Det lät som den gruvligaste form av cynism: ”leta rätt på” (eller hitta på) fiender. Men i Stalins värld, som hans gunstlingar kom att dela, hade varje anklagelse en kärna av sanning, hur obetydlig den än var. Tuchatjevskij *hade träffat* den tyska militärledningen (något han hade fullt tillstånd till). Partibossar i delrepublikerna och ute i provinsen *lyckades inte* verkställa centrala direktiv (något som gränsade till det omöjliga). Polen, Tyskland och Japan *försökte* rekrytera spioner på sovjetiskt territorium (vanlig praxis i det internationella makt-spelet). Avkulakerade bönder *kände bitterhet* mot sovjetmakten (de hade blivit av med sin egendom och deporterats till frusna ödemarker). Fientliga makter *slussade över* desinformation till den militära underrättelsetjänsten i Sovjet (Stalin ägnade sig energiskt åt samma sak).

¹⁵ För exempel på spekulationer, se Medvedev, *Let History Judge*, s 523-601

¹⁶ Mironov arresterades 6 januari 1939 och avrättades 21 februari 1940.

¹⁷ J V Stalin, [Speech in Reply to Debate](#), 5 mars 1937. *Works* vol. 14, s. 293

¹⁸ Detta yttrade Stalin i slutet av sitt tal ”Om förslaget till sovjetunionens författning”, som återges i sin helhet i samlingsverket *Leninismens problem*. Citatet på s. 812

Pro-japanska stämningar *uppstod* i Mongoliet (tack vare inhuman sovjetisk härskarteknik). ”Bucharin sammanträffade med Kamenev, de pratade, de diskuterade centralkommitténs politik och annat”, resonerade Kaganovitj långt senare, papegojaktigt efter Stalin, om deras obetänksamma möte i juli 1928. ”Trotskij, som var en bra organisatör, kunde ha lett ett uppror ... Låter det så otroligt att gamla, erfarna konspiratörer, med all sin erfarenhet av bolsjevikiska organisations- och konspirationsmetoder, upprättade kontakter sinsemellan och bildade en organisation?”

Framför allt hade det existerat motstånd mot kollektiviseringen. Stalin tycktes inte vara särskilt plågad av de miljoner bönder och nomadfolk som fått svälta, utan mer av att kommunistiska ämbetsmän vågat kritisera hans välde på grund av detta. Han öste gång på gång sitt gift över dem och anklagade dem för att ha saknat förmåga att begripa vad som var nödvändigt. Motstånd mot kollektiviseringen blev ledmotivet i de förhørsprotokoll som han krävde och betonade och i hans yttranden privat och offentligt. Vid plenarsammanträdet i december 1936 avbröt han Jezjov och vräkte ur sig: ”De förnekade att de hade någon plattform. De hade en plattform. Vad stod det där? Att privat företagsamhet skulle återupprättas i industrin, att våra portar skulle öppnas för utländskt kapital, i synnerhet engelskt ... Att privat företagsamhet skulle återupprättas inom jordbruket, att kollektivjordbruken skulle stympas, att kulakerna skulle få komma tillbaka, att Komintern skulle flyttas från Sovjetunionen.”¹⁹ Det återstod bara att tillägga något om kupplaner – med ledningen för Röda armén (runt Tuchtjevskij), ledningen för NKVD (runt Jagoda), kommandanten i Kreml och ledningen för livvaktstyrkan – så hade man gått varvet runt från kritik av kollektiviseringen till spioneri, sabotage, statskupp.

Stalin utgick från att det socialistiska systemets överlevnad var beroende av honom och att hans forna kamrater förtvivlat försökte göra sig av med honom. Om man dessutom antog – som han gjorde – att ett utländskt militärt angrepp var oundvikligt och att hans forna kamrater då skulle bli ivriga samarbetsmän med fascister och andra utländska fiender – inte bara på grund av agg, hämndlystnad eller maktbegär utan på grund av att kollektiviseringen bara kunde avskaffas om man blev av med honom – då måste alla dessa personer och alla som sympatiserade med dem eller tänkte som de utplånas innan kriget bröt ut. Begrep kritikerna inte att all opposition objektivt tjänade fienden utomlands? Vem kunde förneka att Sovjetunionen hade fiender? Vem kunde förneka att kapitalisterna intervenserat mot Sovjetunionen under inbördeskriget och tänkte göra det igen? Vem kunde förneka att imperialismen var aggressiv och inte tänkte dra sig för något som helst? I Spanien hade ”fascisterna” rest sig i en militärkupp, de fick stöd av utländska fascistmakter medan ”demokraterna” satt med armarna i kors. Behövde man veta något mer? Om kontrarevolution med stöd av aggressiv utländsk intervention kunde ske i Spanien, var det då inte ännu troligare att samma skulle försökas mot Sovjetunionen, ett strategiskt viktigt land med ett fullt utvecklat socialistiskt system? Endera var hans kritiker inte kapabla att förstå elementär logik eller också hade de ”tappat förståndet”.

”Spioner”

Pravda hade helt korrekt understrukt att Japan och Tyskland var ”anti status quo” och bara kunde uppnå sina mål genom ett nytt världskrig, ett hot som Stalin inte behövde uppfinna. Den sovjetiska underrättelsetjänsten rapporterade att Japan och Tyskland samlat in upplysningar om Sovjets militära kapacitet och delat dem inte bara med varandra utan också med Polen (vilket stämde). Även Finland delade informationer med Japan om Sovjets militära kapacitet. Japan hade skickat militära observatörer till länder som gränsade till Sovjetunionen – Rumänien, Lettland, Estland, Finland, Polen – och Stalin fick regelbundet rapporter, som uppsnappats och avkodats från den japanske militärattachés kommunikationer, om en

¹⁹ Återges i J Arch Getty and Oleg V Naumov, *The Road to Terror*, s 306 (inlägg på CK-plenarmöte 4 december 1936)

tänkbar japansk attack mot Sovjet. 1936 hade amiral Wilhelm Canaris, i Abwehr (den tyska militära underrättelsetjänsten) träffat den japanske militärattachén i Berlin, Hiroshi Oshima, och året därpå träffade han en underrättelseofficer i den finländska generalstaben (Antero Svensson). Abwehr utökade också sitt ekonomiska stöd till den estniska underrättelsetjänsten. Under mellankrigsperioden var förstås alla länder måltavlor för utländskt spionage. Det internationella läget på 1930-talet utgjorde ett hot mot alla stormakter, men bara en hade gett sig in på omfattande slakt på hemmaplan. Nazityskland kryllade av spioner, framför allt spioner som arbetade för Sovjetunionen, men inte ens Hitler beslöt sig för att avrätta sina egna officerare och underrättelseagenter. Stalin anklagade till och med dem som kritiserade hans politik för att vara ”spioner”.

Stalin hade inte hittat på den urgamla historien om en ”utländsk hand” (utifrån stödda konspirationer/sammansvärjningar för att undergräva staten). Påståenden om en utländsk hand vid hovet hade kraftigt bidragit till att undergräva Nikolaj II:s legitimitet under det första världskriget. Kerenskij hade varit nära att framgångsrikt kunna utnyttja anklagelsen om att Lenin och bolsjevikerna agerade för utländska intressen. Det var ett knep direkt hämtat ur den auktoritära regelboken och spelade på patriotiska känslor och osäkerhet – i Rysslands fall på en komplicerad geografi – och det skulle med kraft återkomma genom bolsjevikernas uppdelning av världen i två fientliga läger, socialism och kapitalism. I årtal hade Stalin drivit på sovjetiska propagandister och NKVD att hitta den utländska handen bakom allt: under Sjachty-rättegången 1928 (franska och tyska agenter), i motståndet mot kollektiviseringen i Ukraina (polska agenter med kontakter med briter och fransmän), i revolten 1932 i den mongoliska satelliten (japanska agenter), i mordet på Kirov (tyska agenter och då hade han ändå hållit tillbaka utredningen av verkliga ledtrådar till de lettiska och tyska konsulaten). Men 1937-38 var annorlunda.

Inget hade förberett befolkningen i Sovjet på utbrottet av den spionmani som nu svepte in över landet. Även om det i Stalins instruktioner till mongolerna i november 1934 sagts att kritiker måste anklagas för att vara spioner och politbyråns resolution av den 29 september 1936 hade betonat att de zinovjev-trotskistiska konspiratörerna skulle betraktas som ”underrättelseagenter, spioner, subversiva och sabotörer i tjänst hos den fascistiska bourgeoisien” hade det under andra halvåret 1936 – när spanska inbördeskriget startade och Stalin beslutade att intervensera militärt där – inte förekommit någon fullt utvecklad offentlig kampanj om anklagelser för spioneri i *massomfattning*. Under Stalins överinsyn kom så en sensationell artikel på över tre sidor i *Pravda* (4 maj 1937) ”Om utländska underrättelsetjänsters listiga rekryteringsteknik”. Stalin var en av författarna och artikeln spreds i bred omfattning och diskuterades på möten runt om i landet. Där påstods att Nazityskland inne i Sovjetunionen förfogade över ”en reserv som kunde användas för spioneri”. Stalin hade tillfogat en sida med material om en påstådd incident där en sovjetisk anställd i Japan träffat en kvinnlig ”aristokrat” på en restaurang. Under deras möte hade en japan i militäruniform gjort entré och förklarat att han var kvinnans make. Ytterligare en japan dök upp och sade sig kunna tysta ned skandalen om den sovjetiske mannen undertecknade ett dokument där han lovade att informera japanerna om interna sovjetiska affärer. Fredsmäklaren, förklarade Stalin, var en japansk underrättelseagent. Den sovjetiske mannen hade oavsiktligt rekryterats att spionera för Japan. Så kunde det gå.

Men antalet som anklagades för spioneri var bara för stort för den sortens rekrytering av personlig karaktär. 1935-36 hade NKVD arresterat 9 965 utländska ”spioner” (som jämförelse kan nämnas att i Frankrike hade 300 med utländskt pass och 48 franska medborgare registrerats som *misstänkta* fiendeagenter 1936). Och 1937-38 arresterade NKVD 265 039 spioner. Där ingick 19 000 bara från Lettland och 7 800 från Rumänien. Vem kunde leda över en kvarts miljon spioner bland befolkningen i Sovjet? Vem gav dem order? Vem rapporterade de till? Stalin tog inte upp den frågan offentligt och det är lätt att förstå varför.

Det lilla antalet vanliga medborgare med utländska pass bosatta i Sovjetunionen var registrerade och övervakade. Vad gäller ackrediterade representanter för utländska regeringar uppgick de till 1 129 vid ambassader i Moskva och cirka 400 vid 24 konsulat. Den utländska diplomatkåren – vilket Stalin kände till bättre än någon annan – var föremål för en intensiv övervakning. De 62 anställda vid tyska ambassaden i Moskva (1938) bevakades rigoröst och hölls nästan totalt isolerade från den sovjetiska allmänheten. Även om vi bortser från att varje invånare i Sovjet kände till de obönhörliga konsekvenserna av varje form av kontakt med utlänningar, för att inte tala om utländska diplomater, är påståendena om att dessa fåtaliga tyska anställda skulle ha kunnat rekrytera och hantera 39 000 tyska spioner bland den sovjetiska befolkningen 1937-38 fullständigt otänkbart. Visserligen hade Tyskland också ett antal konsulat, men Stalin hade som vedergällning låtit stänga det ena tyska konsulatet efter det andra: Leningrad, Kiev, Charkov, Odessa, Novosibirsk. På våren 1938 hade inte bara Tyskland utan även Finland, Estland, Lettland, Sverige, Norge, Danmark, Italien, Storbritannien och Afghanistan blivit av med alla sina konsulat i Sovjetunionen.

Föga förvånade anger interna uppgifter från det tyska utrikesministeriet att av de cirka 1 100 tyska medborgare som blev arresterade för underrättelseverksamhet i Sovjetunionen mellan 1936 och 1941 var det bara två som verkligen ägnat sig åt något sådant, medan en försvunnit spårlöst. Chefen för säkerhetsavdelningen inom Wehrmacht medgav internt 1938 att han inte hade någon klar uppfattning om hur den militära underrättelsetjänsten i Sovjet fungerade.

Det var fler polacker som anklagades för spioneri än tyskar. Det betydde inte att polsk sabotageverksamhet plötsligt ökat på sovjetiskt territorium, den hade pågått under lång tid och varit noga övervakad och hindrad. Fram till 1937 hade Polen haft konsulat i Moskva, Leningrad, Charkov, Kiev, Minsk och Tiflis, men Polen hade bara lyckats behålla två (Kiev, Minsk) medan Sovjetunionen i gengäld hade ett i Polen (Lwow) och ett i Fristaten Danzig (Gdansk). Stalins åtgärder för kontraspionage gick uppenbarligen ut på att få polska ambassaden och konsulaten att avstå från att rekrytera agenter bland etniska polacker i Sovjet (som mestadels heller inte var bosatta i Moskva, Kiev eller Minsk). Men arresteringar av polska ”spioner” bland sovjetmedborgare fortsatte och översteg i slutet av 1938 101 000, en ytterst osannolik arbetsbörda för en ambassad och två konsulat.

Trots massarresteringarna hade Stalin ingen aning om han verkligen fångat in några verkliga utländska spioner eller om de orsakat någon verklig skada – och dessutom gjorde han så gott som inga försök att ta reda på det. Japans militära underrättelsetjänst skickade verkligen ett litet antal vitryska emigranter och koreaner över en knappt markerad gränslinje för att rekrytera eller muta missnöjda bland den sovjetiska befolkningen. Men 1937-38 skulle NKVD arrestera nära 53 000 sovjetmedborgare som agenter för Japan. Alla ”vittnesmål” om det spioneri och det sabotage de ägnat sig åt var något man fick fram endera genom ledande frågor vid förhören eller något som förhørsledarna fabricerade i syfte att uppfylla arresteringskvoterna. ”Spioner” och ”terrorister” infångade nära gränsövergångarna klumpades ihop med smugglare (vanligt folk som ägnade sig åt småaffärer). Märkligt nog ändrades ofta i allra sista stund namnet på det land den arresterade sovjetmedborgaren påstods ha spionerat för och ägnat sig åt sabotage åt. Om personen i fråga hade en etnisk polsk hustru eller släkting brukade vederbörande anklagas för att vara polsk spion, såvida inte den anklagade plötsligt behövdes för något ”fall” med tyska spioner (eller japanska, eller rumänska, och så vidare). Och givetvis hade man redo en ursäkt för den sortens slapphet: hellre hugga av huvudet på några oskyldiga än att låta en enda spion slippa undan. Kriget närmade sig. Men, som vi ska se, 1939 och 1940 – när ett nytt världskrig börjat – skulle NKVD bara arrestera ynkliga 7 620 spioner, en kvarts miljon färre än 1937-38.

NKVD:s oerhörda brott mot elementära regler för kontraspionage vid behandling av påstådda spioner 1937-38 hade enbart betydelse om Stalin i första hand varit ute efter att jaga utländska agenter i vanlig mening, dvs personer som gjort sig skyldiga till specifika handlingar. Men

han hade i realiteten betecknat varje utlänning i Sovjetunionen som spion och börjat med de humanitära hjälparbetarna under den första hungersnöden i Sovjet, 1921-23.²⁰ I hans ögon verkade ”spioneri” inkludera en oerhört stor mängd aktiviteter, bl a tidningsurklipp. Vid partimöten bakom lyckta dörrar och sammanträden i Lilla hörnet poängterade han för det mesta att de som arresterats var riktiga spioner som ägnat sig åt konkreta handlingar. Han brukade säga till sina gunstlingar att intrången från utländska spioner höll på att öka, den typen av information brukade sedan dyka upp i de underrättelserapporter som han fick ta del av och sedan kunde han citera rapporterna. På mötena krefsade han ner noteringar om sabotörer, spioner, m m. Blev Stalin själv i något läge själv övertygad om att Sovjetunionen kryllade av spioner och sådana som kunde bli det och som var redo att skrida till handling så fort som tillfälle gavs? Kanske var det så, men hans anklagelser för spioneri baserades inte på fakta utan på politisk beräkning. Kaganovitj hade sugit till sig Stalins sätt att tänka och vid plenarmötet i februari-mars 1937 påpekade han att ”om de är för nederlag [för Sovjetunionen] är det klart att de är spioner”.

Synopsis

Aldrig någonsin i världshistorien hade en regim verkställt ett sådant blodbad mot sig själv, och mot det egna folket – inte under Franska revolutionen, inte under italiensk fascism eller nazism. Även om det inte stod klart för någon vid tidpunkten låg det kommande blodbadet latent i Stalins politiska uppgörelse med vad han kallade högeravvikarna 1928 och framför allt 1929, då han såg ut att direkt njuta av att förödmjuka Bucharin. Det hade också varit uppenbart när Stalin lekte med att arrestera Tjuchatjevskij 1930 och eggats av motståndet inom partiet under kollektiviseringen och hungersnöden 1932. Det hade underlättats av Stalins upphöjelse av Jezjov i partiapparaten för att hålla reda på NKVD och när fallet med mordet på Kirov återupptogs 1935, vilket följdes av en våg av arresteringar av trotskister i slutet av 1935 och början av 1936. Stalin hade inte varit nöjd med domarna mot Zinovjev och Kamenev för att ha skapat den ”moraliska atmosfär” som lett till mordet på Kirov utan krävde nu att de skulle vara direkt involverade i själva dådet och att Trotskij, i exil utomlands, också skulle vara inblandad. Härifrån var det bara ett kort steg till den allmänna hysteri som drevs på under den första skenrättegången i Moskva i augusti 1936 mot zinovjeviter och trotskister, som baserade sig på ett möte 1932 då de båda små, patetiska grupperingarna försökt slå sig samman. Det hela utmynnade i att Zinovjev och Kamenev avrättades.

Stalin drev på hela skeendet med en önskan att psykologiskt knäcka de lojala i sin egen inre krets, främst Ordzjonikidze men även Kaganovitj och Vorosjilov. och han fortsatte att intensifiera det för att motverka Trotskijs fördömanden mot honom för att ha förrått revolutionen och hindra Spanien från att bli ett trotskistiskt brohuvud under ett oppositionellt (icke stalinistiskt) parti, POUM, där en del medlemmar en gång stått nära Trotskij eller fortsatt att beundra denne. En andra rättegång mot ”trotskister” i januari 1937 följdes av Ordzjonikidzes själv-mord och ett unikt elva dagars plenum med centralkommittén i februari-mars 1937, där den avgörande smutskastningen mot Bucharin och Jagoda vidtog och med Stalins hot om att ersätta hela den existerande eliten, ett specialsammanträde i början av juni med ledningen för högsta militärrådet och en hemlig rättegång i mitten av juni som ledde till att Tjuchatjevskij och hela militärledningen avrättades, ett plenarmöte i slutet av juni 1937 då man talade om ett fantasifullt ”Center för alla centra”, igångsättandet i juli-augusti 1937 av ”massoperationer” med ständigt höjda kvoter, förintandet av partiapparater på republiknivå och ute i provinsen, av Komintern, av utrikeskommisariatet, utländska underrättelsetjänsten och militära underrättelsetjänsten, upprivandet av den industriella ekonomin, inklusive försvarsindustrin, kuppen och härjningarna i Mongoliet i augusti 1937, kring 40 skenrättegångar ute i landet, de flesta på hösten 1937, beordrade från centralt håll, eftergifter vid plenum i januari 1938 för

²⁰ ”Alla utländska borgerliga specialister är eller kan vara underrättelseagenter”, hade Stalin skrivit till Kaganovitj 7 augusti 1932. Davies, Khlevniuk, Rees, *The Stalin-Kaganovich Correspondence*, s. 178;

klagomål över NKVD:s framfart åtföljt av utvidgade massoperationer. Den tredje Moskva-rättegången i mars 1938 såg ut att utgöra ett slags offentlig kulmen på det hela, men blodbadet var långt ifrån över.

Massterror från regimens sida mot den egna eliten och befolkningen i stort, som kollektiviseringen, var både något som låg inneboende i bolsjevismens revolutionära projekt och ett val som Stalin gjorde på egen hand – och genomdrev. Kollektiviseringen (en våldsam tvångsrekrytering av bönderna för att tjäna statens syften) och de fasor som följde med den var nödvändig för att befästa bolsjevikernas plan på ett politiskt monopol fast inriktat på icke kapitalistisk modernitet (kollektiviseringen skulle bestå också efter Stalins död). Massterrorn innebar en extrem våldsanvändning, även om det faktum att partiet på många sätt ryggade tillbaka inför det pris kollektiviseringen fört med sig, för Stalins del påskyndade terrorn. Det bästa tecknet på att terrorn låg inneboende i bolsjevismen var att Stalin så pass enkelt kunde få den hemliga polisen, armén, partiet-staten, kultureliten och faktiskt hela landet att finna sig i blodbadet. Bästa uttrycket för den enastående roll han själv innehade i detta sammanhang, var att terrorn till och med överrumplade hans närmaste krets. Molotov, definitivt ingen Sjäp-Lisa, såg inte massarresteringarna och avrättningarna komma (på hösten 1936 ägnade han sig fortfarande åt att gå i god för en del ångerfulla f d trotskister).²¹ ”Gradvis klarnade saker och ting under en förtvivlad kamp på olika områden”, sade Molotov senare i livet. 1937-38 skulle Stalin låta arrestera Molotovs närmaste medarbetare. Ordzjonikidze, Kaganovitj och Vorosjilov – samtliga stalinister – var inte bara helt omedvetna om vad som var på gång, utan hävdade också att hela hysterin om sabotage och spioneri inte hade något med deras egna områden att göra och förklarade offentligt att det bara rörde sig om ett fåtal sabotörer och spioner.

Denna terror *kunde* aldrig ha uppstått utan kommunistpartiet och dess ideologi och det *kunde* inte ha blivit denna terror utan Stalin och hans oerhört mörka personlighet, enorma viljestyrka och politiska skicklighet. Åtminstone 383 avrättningslistor undertecknade honom finns bevarade med namn på över 43 000 ”folkfiender”, mest högt uppsatta tjänstemän och officerare. Terrorn verkställdes centralt av Nikolaj Jezjov och Michail Frimovskij från NKVD. Molotov, Vorosjilov, Kaganovitj, Mikojan, Zjdanov, Andrejev och Malenkov undertecknade också mängden av dödslistor som lades fram inför politbyrån och åkte som utsända till en rad platser för att gjuta olja på elden. *Pravda* under det vanvett Lev Mechlis utövade som chefredaktör – och vars djupt störda personlighet även Stalin lade märke till – utgjorde en oumbärlig stödjepunkt för den centrala styrningen av terrorn. Av dem som verkställde terrorn regionalt visade sig de mest rabiata vara sådana NKVD-agenter som Sergej Mironov (Västra Sibirien och Mongoliet) och Leonid Zakovskij (Leningrad och Moskva). Men Stalin piskade på dem obevekligt. Hade han bara varit ute efter att knäcka den egna inre kretsen hade det gått att göra utan massgravar. Hade han, trots sin ställning som diktator, känt behovet av att ytterligare underkuva hemliga polisen och den militära toppen kunde det ha skett med ett kirurgiskt ingrepp. Hade han velat få en förment motsträvig elit att bli mer foglig hade han inte behövt ta livet av så många ämbetsmän – och sedan ofta också de som han ersatt dem med.

Stalin visade inga tecken på att på något vis vara plågad av slakten – han fick en ström av rasande eller sorgtyngda brev av hustrur, mödrar, döttrar, söner och bröder till arresterade där de bad honom ingripa för att stoppa galenskapen, och han ignorerade dem – men han visade medvetenhet om de säkerhetsmässiga konsekvenserna av vad som pågick. I augusti 1937, vid ett stort möte med politiska kommissarier inom Röda armén, frågade han rapportören ”hur soldaterna reagerade på det faktum att det fanns befälhavare som det inte gick att lita på och

²¹ Se brevet (2 september 1936) från Moisejev (Jersjstij), på vilket Molotov skrev: ”Till kamrat Jezjov: Moisejev-Jersjstij kan knappast vara besvärande för någon i Leningrad. Jag tvivlar på att han med rätta uteslöts ur VKP (b) [SUKP(b)].” Getty and Naumov, *Road to Terror*, s. 294-7.

som plötsligt blev kritiserade och arresterade?” Rapportören togs på sängen – var frågan en provokation? Som svar medgav han försiktigt det uppenbara: tvivel kom till uttryck om de anklagade befälhavarnas skuld. Stalin replikerade: ”Finns det tecken på att partiets och den militära ledningens auktoritet är i fara?” Var frågan retorisk, rent av ett slags beklännelse? Despoten fortsatte: ”Så här: En försöker analysera det, en annan knyter sig inom sitt skal och så blir han arresterad. Gud må analysera det, vem ska man tro på?” Rapportören svarade. ”Kamrat Stalin har här väckt frågan om partiets och arméns auktoritet är undergrävd. Då måste jag svara, nej.” Stalin inflikade: ”Lite grann.” Han visste ju.

Icke-orsaker

Ytterst få hade lärt känna Stalin väl, och de som gjorde det förde han bakom ljuset. ”Om jag talar för mig själv kan jag säga att jag känt två olika Stalin”, skulle Mikojan skriva. ”Den förste, som jag satte stort värde på och respekterade som en gammal kamrat, under de första tio åren, och senare en helt annan person under den senare perioden ... Stalins diktatoriska tendenser och agerande förstod jag först när det var för sent att ta kamp mot honom. Ordzjonikidze och Kirov, som jag stod nära och vars inställning jag förstod hamnade i samma läge med att bli lurade av det första skenet av Stalin.” Även om det var ett sätt att urskulda sig låter Mikojans bedömning rimlig. Sent i livet sade Kaganovitj ungefär samma sak. ”Efter kriget hade vi en annan Stalin”, konstaterade han. ”Före kriget annorlunda. Mellan 32 och 40-talet annorlunda. Fram till 32 helt annorlunda. Han förändrades. Jag såg inte mindre än fem-sex olika Stalin.” Även Chrusjtjov skiljde mellan en tidig och en senare härskare. ”I början av 1930-talet var Stalin mycket enkel och tillgänglig”, erinrade han sig. Men därefter förändrades Stalin av orsaker som Chrusjtjov, som fortsatte att dyrka honom, aldrig kunde lista ut.

Stalins alltmer mörknande sinnesstämning har ofta förknippats med att hans andra hustru, Nadja, i protest tog livet av sig 1932. En del har också pekat på mordet på Sergej Kirov i Leningrad i december 1934, då han miste en av sina få nära vänner. Att dessa händelser inverkad starkt känslomässigt på honom är sannolikt. En av hans livvakter erinrade sig senare hur Stalin kunde tillbringa långa stunder vid Nadjas grav på Novodevitjij-begravningsplatsen i Moskva. Dottern Svetlana, som var sex när modern tog sitt liv och som hölls borta från begravningen, gjorde gällande att hennes far aldrig besökte graven, men även hon har framhållit att fadern heller aldrig hämtade sig från Nadjas död. Ändå är det ytterst tunt med *direkta* belegg för hur Stalin utvecklades psykologiskt. Dessutom fanns mycket av terrorscenariot hos Stalin på plats före 1932, medan massmorden inte följde omedelbart efter händelserna 1932 och 1934. Så även om påståendet att något hände med honom 1932 (eller 1934) mycket väl kan vara korrekt, kan det inte ge svar på gåtan om varför han igångsatte och genomdrev en sådan masslakt flera år senare.

Den utan konkurrens enklaste förklaringen är att skylla terrorn på paranoia, ett hallucinatoriskt solostycke. Stalin misstänkte folk för det värsta och han tick en ändlös ström av rapporter där hans misstankar bekräftades. Och samtidigt var han ärkekonspiratorisk: *De* ljög för *honom*, saboterade hans direktiv, täckte över sina misstag. Han misstänkte att de översvallande bekräftelserna på hans ledarskap var dubbelbottnade och att högt uppsatta privat hyste kritiska tankar. Jezjov, i likhet med Jagoda före honom, samlade plikttroget in kommentarer (verkliga eller påhittade) och despoten läste dem. Även fångelserna avlyssnades och utskriftorna skickades till Stalin. Stalin var tvångsmässigt intresserad av fördömanden (och därmed känslig för andra personers försök att göra sig av med rivaler) och när han väl läst ett fördömande av någon hade han svårt att bli kvitt det: *misstanken* hade fötts. När Stalin fick veta att någon baktalade honom ledde det till en ”psykologisk metamorfos”, enligt Svetlana. I det läget – och det var nu hans grymma, obönhörliga karaktär visade sig – upphörde det förflutna att existera för honom. Åratal av vänskap och strider sida vid sida för en gemensam sak kunde lika gärna aldrig ha existerat ... ”Du har alltså förrått mig” viskade någon inre demon. ”Då vill jag inte ens veta av att jag har känt dig.”

Misstro är tyrannens förbannelse. Stalins ”maniska misstänksamhet” var extrem även i det sammanhanget, något han själv emellanåt kunde medge. Men även bortsett från att ingen av de psykologiska diagnoserna av honom baserats på direkta medicinska belägg, kan betoningen på hans paranoia vara överdriven. Han gav prov på enorm självkontroll, höjde sällan rösten, visade sällan ilska (och då vanligen med blicken). Vid paraderna på Röda torget bar han ingen skottsäker väst under överrocken. Han hade ingen dubbelgångare. Chefen för hans livvakt erinrade sig bara att ”Stalin inte tyckte om att ha säkerhetsfolk kring sig” och att han kunde ge sig ut på gatorna i Sotji och möta folk, skaka hand. (Vi har redan konstaterat liknande beteende vid hans enda åktur i metron.) Stalins besatthet av gift och mordförsök var djupt rotad. Men om han var paranoid var han också strategiskt klarsynt. Bevisen på att det bakom terrorn låg en hög grad av kalkyl är överväldigande.²²

Maktens teori och praktik

Terrorn handlade inte om någon fiktiv georgisk nationell benägenhet till våld, inte om Stalins påstådda kriminella energi, inte om att han blivit misshandlad av sin far, inte en följd av den auktoritära angiverikulturen på prästseminariet i Tiflis, eller känslan av otillräcklighet och skamkänslor inför verkliga bolsjeviker, hustruns självmord, mordet på Kirov eller Stalins paranoida drag. Den var ett resultat av hans makt.

Stalins stora intresse var staten. Han studerade statskonsten via böcker snarare än utifrån samtida exempel och var bekant med tysk filosofi (Fichte, Hegel), Rysslands revolutionära tradition (nihilism, Folkets vilja, Plechanov) och Franska revolutionen (jakobinerna, Robespierre, Thermidor). Machiavelli kände han till via den revolutionärt socialistiska traditionen på ett sätt som nazisterna inte var bekanta med Florentinaren. Stalin hade strukit under flera stycken i den ryska översättningen från 1869 av *Fursten* (”Det är onaturligt att de beväpnade ska underkasta sig de obehäpnade”, ”Furstar kan utan fruktan vara stränga i tider av krig”). Han strök också under ett stycke där det stod att ”Djingis Khan dödade många och sade: ’Att de besegrade dör är nödvändigt för segrarens sinnesro.’” Men Stalin hyllade aldrig den mongoliske khanen, förutom privat till mongoler, och han hade hittat detta yttrande i Vasilij Kljutjevskijs *Den ryska historiens gång* (1916). Stalin hade systematiskt studerat verk om självhärskardömen som Vatslav Vorovskij *Om absolutismens karaktär* i band 1 av hans *Verk* (1933) och Michail Olminskijs [Alexandrov] *Stat, byråkrati och absolutism i Rysslands historia*, tredje utgåvan (1925).²³ Han hade engagerat studerat faraonernas Egypten, Persien, Grekland och Rom och speciellt fäst sig vid Robert Vippers *Essäer om Romarrikets historia* (först utgiven i Berlin, 1923), framför allt avsnitten om kejsar Augustus. Stalin hade ägnat sig åt att studera hur man blir despot.

Även om han hade breddat sin läsning förblev den förankrad i Marx och Lenin. Men bland de många stora luckorna i Marx´ verk var helt klart den största det relativa ointresset för staten, och då inte bara övergångsperioden från kapitalism till socialism (och vidare mot kommunism), utan rent allmänt – en lucka som Lenin inte hade fyllt. I den mån Stalin tillät sig någon sällsynt kritik av Lenin var det just på frågan om staten. I sin kopia av en nyutgåva 1935 av Lenins *Staten och revolutionen* hade Stalin exempelvis markerat stycket om statens överlevnad (i stället för bortvittring) under det inledande skedet av det klasslösa samhället – och där hade Lenin rätt – men när Lenin citerade Engels om att alla stater stod för klassförtryck, inklusive socialistiska, skrev Stalin i marginalen, ”Nej”. I sin kopia av en nyutgåva 1937 av Marx´ *Pariskommunen* (Klasstriderna i Frankrike) skulle Stalin bredvid stycket om att alla stater hade en klasskaraktär tillfoga, ”Inte bara”. Men i så fall, vad annat, exakt? Och vad fanns att säga om frågan om personlig diktator, som marxistisk teori inte hade förutsett, för att uttrycka det milt? I det ideologiserade kommunistiska sammanhanget var det frågor som

²² Molotov medgav senare att Stalin visste att det förekom överdrifter, t ex i de bekännelser som gjordes. *Molotov Remembers: Inside Kremlin Politics: conversations with Felix Chuev*, Chicago, 1993, s 264-65

²³ Dmitri Volkogonov, *Stalin: Triumph and Tragedy* (1991), s. 267.

krävde svar. Marxismen-leninismen förklarade inte hur ”byråkratin” fungerade, förutom som en inneboende degeneration som framför allt inte borde ha existerat.

Det var ingen tillfällighet att sovjetstaten och dess byråkrater råkade vara huvudtemat i Trotskij's anti-stalinistiska marxistiska texter. Stalin kom att ställa sig frågan: skulle han medvetet förhindra att en byråkratisk ”klass” konsoliderades genom att välta omkull den? Om ja, hur skulle sovjetstaten då klara av att sköta ekonomin eller landets försvar? Skulle han se till att den revolutionära regimen inte ”urartade” när revolutionärer förvandlades till byråkrater och i stället göra sig av med dem så att nya, yngre ledare kunde stiga fram och gjuta nytt liv i revolutionen? Svaret blev att Stalin bestämde sig för att driva igenom en radikal omstötning av den sovjetiska eliten med den unge streber han själv en gång varit som modell och avrätta eller fängsla dem han ansåg tillhöra en svunnen tid och lyfta fram och fostra hundratusentals nykomlingar.²⁴

Stalins blodbad fick honom att ägna mer tid än någonsin åt att hitta och lyfta fram folk, att fylla de tomrum som uppstått i den kolossala och ständigt växande apparaten. Han blandade anstiftat kaos och massmord med en ambitiös, personcentrerad övning i statskonst. Statskonst kan framstå som ett bisarrt och motsägelsefullt sätt att beteckna massmord på det egna folket. För klarhetens skull; terrorn orsakades inte av de utmaningar det innebar att förvalta staten och skapa sig en föreställning om hur den skulle se ut under socialismen. De främsta drivkrafterna var Stalins besatthet av kritiken av kollektiveringen, av Trotskij och självständigt tänkande inom den egna inre kretsen. Men samtidigt var utmaningarna för statens sätt att fungera och de som arbetade där den kontext Stalin agerade inom. Uppenbarligen hoppades han att yngre, mer energiska och – till sist – bättre utbildade byråkrater skulle kunna sporra den ekonomiska utvecklingen genom sin dynamik och överlägsna politiska medvetenhet. De som gått igenom revolutionens prövningar, kollektiveringen och industrialiseringen var utmattade, moraliskt och politiskt, och kunde lätt falla för frestelser endera av utländska agenter eller den njutning makten kunde innebära. Men när allt kom omkring skulle också nykomlingarna vara lika beroende av Stalin.

Detta var något helt annat än klientelism. Stalin var instinktivt didaktisk och innerst inne en pedagog. En avgörande del av hans inre bestod av en grundhållning om självförverkligande genom praktiken, en rest av hans första tid på skolan i Gori, studierna vid prästseminariet, upptäckten av marxismen, vägen till auktoritet och segern över intellektuella och pseudo-intellektuella i partiledningen. Stalin ”arbetade verkligen hårt för att förkovra sig”, skulle Molotov, den som längst tid haft möjlighet att iakttä honom, senare erinra sig.²⁵ Samtidigt blev rekryteringen av nytt folk på höga positioner, och deras personliga förkovran där, ett avgörande inslag i hans syn på sig själv som den som öppnat dörren åt dem. Unga kadrer, ansåg han, kunde leda genom att behärska klassisk marxism-leninism och teknologins hemligheter. Han fäste sig vid yngre personer, de som representerade framtiden, sprungna ur marken och verkstadsgolvet samt kvällsundervisning i tekniska ämnen och partiskolor, som kavlade upp ärmarna precis som han själv fått göra och i behov av en mentor. Terrorn gav honom möjlighet att spela rollen av ledare för en talrik ny generation av byråkrater, ett grundläggande personlighetsdrag hos honom och hans syn på makt. Han ledde skenrättegångar, var med om att pressa fram bekännelser även utan någon rättegång och skrev tidningsartiklar för att ge lektioner och ett narrativ.

Samtidigt skapade han en atmosfär av fruktan för att stärka den politiska kontrollen och

²⁴ I [Den förvisade profeten](#) skriver Isaac Deutscher: “En av utrensningarnas följder var att de hindrade ledargrupperna från att förena sig till ett samhällsskikt. Stalin underblåste deras förvärvslustnad och bröt nacken på dem.” Dvs Deutscher tror att Stalins kan ha sett terrorn som ett sätt att förhindra byråkratin att konsolidera sig. Kotkin är inne på liknande tankar. Fast bevis på att så verkligen var fallet finns inte. En annan uppfattning som framförts utan några som helst bevis är att unga kadrer drev på terrorn pga att de var missunnsamma mot de gamla bolsjevikerna och att utrensningarna förbättrade deras karriärmöjligheter.

²⁵ Felix Chuev, *Molotov Remembers*, s. 167.

mobilisera hela landet till en nivå av stora spänningar, en härskarteknik uppbyggd av hans sätta pricken över i:et-teori om hur opposition mot kollektiviseringen inom partiet oundvikligen ledde till kupplaner i samarbete med utländska makter – den var både skrattretande och logisk och något som han upprepade om och om, både offentligt och privat. ”Inför hotet om ett militärt angrepp måste hela vårt folk vara redo till mobilisering så att vi inte tas på sängen av något ”slumpartat” eller några knep av våra yttre fiender”, citerades han ha sagt i en bok utgiven 1938 om ”försvarsdramaturgi” av teaterkritikern Zinajda Tjalaja. Stalin arbetade outtröttligt för att få folket att känna fruktan, förment till gagn för folket självt.

Ingen hade talat mer om det kommande kriget än Stalin, när han ledde landets militära upp- rustning och sedan angrep han alla de institutioner som var nödvändiga för krigsinsatsen, och då inte bara de väpnade styrkorna. I utrikeskommisariatet skulle minst en tredjedel av de anställda endera avrättas eller fängslas, och där ingick två tredjedelar på högsta nivå. Sovjetiska handelsrepresentanter utomlands likviderades också *en masse* under absurda anklagelser om att ha förskingrat och slussat över hundratusentals rubel till Trotskij och Sedov i ett läge när NKVD:s agent i Paris fick låna ut summor på mellan 10 och 15 franc till Trotskijns son, som han hade svårt att betala tillbaka. Inom NKVD:s internationella avdelning skedde nära 100 arresteringar 1937-38, bl a minst ett dussin stationschefer utomlands. I Berlin gjorde Stalin rent hus genom att låta arrestera nästan varenda NKVD-agent där. Den militära underrättelsetjänsten råkade ännu värre ut och blev av med 182 på högsta nivå till följd av arresteringarna 1937-38. ”Du ska veta att egentligen förekommer inte längre något insam- lande av underrättelser”, rapporterade chefen för den politiska avdelningen inom den militära underrättelsetjänsten till Mechlis 1938. ”Vi har inte någon militärattaché i USA, Japan, England, Frankrike, Italien, Tjeckoslovakien, Tyskland, Finland, Iran, Turkiet, dvs i så gott som ingen nation av betydelse.” Under 127 dagar i rad 1938 fick Stalin ingen som helst information från NKVD:s underrättelseverksamhet utomlands.

Det fanns ingen grundläggande kris bakom Stalins terror. Däremot orsakade den en mängd kriser. Många tjänstemän på fri fot suktade efter ett slut på massarresteringarna, de var inte oroliga bara för egen del utan för hela landet. Folk på hemmaplan och utomlands som inte ifrågasatt Stalins valde tidigare började göra det nu. Skulle han kunna inse omfattningen av skadorna? Skulle ”Centret för alla Center” i Lilla hörnet bara fortsätta att snärja in och mörda folk i all oändlighet?

Lästips

Om Stalin

Isaac Deutscher: [Stalin](#). (klassisk Stalin-biografi) och

[Ryssland efter Stalin. Del 1 – Bokslut över en era](#)

Roy Medvedev: [Stalin och stalinismen](#)

Terrorn i Sovjet

Kent-Åke Andersson: [Om Moskvarättegångarna](#).

Pierre Broué: [Motorsågsmassakern](#) (om utrensningarna i Komintern).

[Bucharins sista strid](#). Om tredje Moskvarättegången och dess förspel, med fokus på Bucharin

J Arch Getty och Oleg V Naumov: [Epilog som prolog – om Nikolaj Jezjov](#)

Vadim Rogovin: [Förberedelserna inför den tredje skenrättegången](#)

Arkadij Vaksberg: [Vysjinskij och Moskvarättegångarna](#)

Spanska inbördeskriget

Burnett Bolloten: [Spanska inbördeskriget: Revolution och kontrarevolution](#)

Fernando Claudín: [Den olägliga revolutionen \(Spanien 1936-1939\)](#).

Pelai Pagès: *Katalonien i krig och revolution, 1936-1939* xxxx